

goriški letnik

zbornik goriškega muzeja
41
(2017)

GORIŠKI LETNIK – Zbornik Goriškega muzeja

ISSN 0350-2929

© Goriški muzej Kromberk - Nova Gorica

Številka 41 (2017)

Zbornik so uredili: Andrej Ferletic, dr. Teja Gerbec (Goriški muzej) in
Petra Kolenc (Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Raziskovalna postaja
ZRC SAZU Nova Gorica)

Uredniški odbor: Rok Bavčar, dr. Ines Beguš, Katarina Brešan, dr. Tanja Gomiršek,
dr. Špela Ledinek Lozej, dr. Marko Klavora, dr. Borut Koloini, Ana Kruh,
dr. Neva Makuc, dr. Branko Marušič, mag. Miha Mlinar,
Alessandro Quinzi

Izdal in založil: Goriški muzej Kromberk - Nova Gorica, zanj Vladimir Peruničič

Odgovorni urednik: Vladimir Peruničič

Prevod izvlečkov: Urška Žitnik

Lektoriranje: Tjaša Žorž, Anja Mugerli

Oblikovanje in prelom: Darko Turk

Tisk: Grafika Soča, d.o.o.

Naklada: 700

Zbornik so sofinancirali: Ministrstvo za kulturo RS, Mestna občina Nova Gorica,
Občina Miren - Kostanjevica, Občina Renče - Vogrsko,
Občina Šempeter - Vrtojba, Občina Divača, Občina Komen
in Občina Ajdovščina.

Za vsebino prispevkov odgovarjajo avtorji.

Redakcija te številke je bila zaključena 15. 11. 2017.

Vsebina

5 Predgovor

Dediščina mesta – 70 let Nove Gorice

- 9 Vlado Klemše
Solkan v jožefinskem katastru
- 17 Aldo Rupel
Tam okrog leta 1947 in po sedemdesetih letih
- 23 Matjaž Stibilj
Strma pot mladinskih delovnih brigad do Solkanskega polja
- 43 Alenka Di Battista
Urbanizem in arhitektura Nove Gorice skozi oči slovenske strokovne publicistike
- 71 Jure Ramšak
Ko se mlada mesta postarajo: kritični oris upravljanja z dediščino novih mest
- 89 Renato Podbersič
Cerkev in meja na Goriškem po drugi svetovni vojni
- 105 Sebastjan Rosa
Nova Gorica – mesto igralnic, ki sijejo preko meje
Oris razvoja igralništva v Novi Gorici in z igralništvom povezanih družbenih sprememb

Razprave

- 125 Tomaž Fabec – Teja Gerbec
Arheološke raziskave v cerkvi sv. Lenarta v Dolnjem Cerovem v Brdih
- 155 Robert Devetak
Ledinska imena v katastrski občini Ročinj, povezana z gospodarsko rabo
- 179 Nataša Hönig
Kolesarstvo na Goriškem na prehodu iz 19. v 20. stoletje
- 199 Robert Devetak
Razvoj osnovnega šolstva in vplivi delovanja učiteljev na gospodarski razvoj sodnega okraja Kanal v obdobju Avstro-Ogrske
- 217 Jernej Komac
»Hudič vzemi vojske in politiko!«
Begunska izkušnja v kolektivnem spominu bovškega prebivalstva v letih 1914–1941
-

- 233 **Marko Klavora**
Topika fašizma v memoriji prebivalcev Zgornjega Posočja (drugi del)
- 255 **Martin Garzarolli**
Povojna obnova ter razvoj industrije in obrti na Krasu med letoma 1947 in 1954
- 273 **Tanja Gomiršek**
Ludvik Zorzut (1892–1977) in njegovo »mariborsko obdobje«
- 289 **Aneja Rože**
Delovanje Toneta Kralja v župnijski cerkvi sv. Mihaela v Lokvi v letih 1942 in 1943
- 311 **Arheološke novice**
- 327 **Zapiski**
- 329 **Milan Pahor**
Ustanovitev Slovenske kulturno-gospodarske zveze (SKGZ)
- 345 **Rajko Slokar**
Preseljevanje gimnazije v Novo Gorico
- Recenzije**
- 351 **Katjuša Batič**
Slovenski Judje. Zgodovina holokavsta
- 355 **Tanja Rijavec**
Made in YU 2015
- 357 **Izšlo v 2017**
- 363 **Navodila avtorjem**
-

Predgovor

Goriški letnik tudi z 41. številko uresničuje poslanstvo, ki si ga je zadalo že ob samem začetku – »temam preteklosti« pridružiti »sodobno snov«. Prav prispevki na temo 70-letnice Nove Gorice, ki so rezultat dvodnevne simpozija *Dediščina mesta – 70 let Nove Gorice* (organiziranega v sodelovanju Goriškega muzeja in Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici na Gradu Kromberk 22. in 23. maja 2017), odpirajo poglavja novih spoznanj o enem najmlajših slovenskih mest. Slednje je pred sedemdesetimi leti začelo nastajati na kulturnem stičišču alpskega in mediteranskega sveta ter etničnem stičišču romansko-slovanskega sožitja, ob bok »staremu« središču Goriške, kjer se je dolga stoletja plastila naša skupna dediščina, iz katere se napaja tudi novogoriški prostor. S sedmimi novimi pogledi na mesto – oris območja nekdanje solkanske skupnosti, pripoved o meji, o pomenu mladinskih delovnih akcij pri izgradnji mesta, njegovem urbanizmu in arhitekturi v očeh strokovne periodike, umestitvi cerkve v novonastalo mesto, o tem, kdo in kako naj pripoveduje zgodbo novih mest, ter o gospodarski panogi, ki je mestu dodelila novo identiteto – sodobno snov pridružujemo že uveljavljenim rubrikam zbornika.

Enainštirideseta številka ponuja v branje tudi arheološke, zgodovinske in umetnostnozgodovinske razprave, arheološke novice, zapiske, recenzije in pregled izdanih publikacij Goriškega muzeja. Izdane publikacije in razstave so rezultat proučevanja in raziskovanja prostora, v katerem delujemo, in najpomembnejši medij med muzejem in javnostjo. Omenimo naj pregledno razstavo likovne ustvarjalnosti ob 70-letnici Nove Gorice »Na začetku je bila črta«, ki je nastala v sodelovanju Goriškega muzeja s Kulturnim domom Nova Gorica in je bila odprta septembra na Gradu Kromberk.

Ohranjanje in dopolnjevanje dosežene ravni z ohranjanjem periodičnosti naj še naprej ostajajo glavno gibalno skupnega ustvarjanja Goriškega letnika, osrednje strokovno-znanstvene periodične publikacije zahodnega slovenskega narodnostnega prostora. Slednja je po novem predstavljena tudi na spletnih straneh Goriškega muzeja.

Uredniki

Razprave

Robert Devetak

mag. zgod., mladi raziskovalec

Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani,

SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

robert.devetak@ff.uni-lj.si

Razvoj osnovnega šolstva in vplivi delovanja učiteljev na gospodarski razvoj sodnega okraja Kanal v obdobju Avstro-Ogrske

Izvleček: Članek obravnava razvoj osnovnega šolstva v sodnem okraju Kanal za časa Avstro-Ogrske. Cilj prispevka je prikazati vplive vzpostavitve šolskega sistema in delovanja učiteljev na pismenost ter gospodarski razvoj območja. Osnovnošolski zakon iz leta 1869 je uredil področje šolske obveznosti in določil obveze, s čimer se je mreža izobraževalnih ustanov razširila iz večjih centrov na podeželje. V kanalskem okraju, ki se je v drugi polovici 19. stoletja soočal z visoko nepismenostjo in slabimi gospodarskimi razmerami, so ustanovitve šol neposredno vplivale na gospodarske, socialne in družbene spremembe. Učitelji so ponekod s svojim delovanjem ključno pripomogli h gospodarskemu razvoju in napredku.

Glavne besede: sodni okraj Kanal, gospodarski razvoj, pismenost, Avstro-Ogrska, osnovnošolski zakon 1869.

Development of Primary Education and Impact of the Work of Teachers on Economic Development of the Judicial District of Kanal at the Time of Austria-Hungary

Abstract: This article discusses the development of primary education in the judicial district of Kanal at the time of Austria-Hungary. The objective of this paper is to present the impact of the establishment of an education system and of the work of teachers on literacy and economic development of the region. The Primary School Act of 1869 regulated the field of compulsory education and laid down the obligations, thus expanding the network of educational institutions from larger centres to the countryside. In the district of Kanal, which was faced with a high illiteracy rate and poor economic conditions in the second half of the 19th century, the establishment of schools directly resulted in economic and social changes. In some places, teachers made a key contribution to economic development and progress.

Keywords: judicial district of Kanal, economic development, literacy, Austria-Hungary, Primary School Act of 1869.

Uvod

Dobra izobrazba in pismenost sta v drugi polovici 19. stoletja pridobivali vse večji pomen za družbeni in gospodarski razvoj ter napredek podeželja. Slednje se je do tedaj soočalo s pomanjkanjem izobraževalnih ustanov in kadra, zaradi česar je bil velik delež tamkajšnjega prebivalstva nepismen ter slabo izobražen. Okolje, ki ni imelo ustreznega izobraževalnega sistema, ni zmoglo izkoristiti vseh potencialov in se soočiti z izzivi industrijske ter tehnične revolucije, ki so vse hitreje prodirali tudi v slovenske dežele. Temeljni kamen za širitev izobraževalnih institucij in izboljšanje izobrazbe je predstavljal osnovnošolski zakon iz leta 1869 (Schmidt 1970: 9–29; Melik 1970: 31–64). Ključno je vplival tudi na izobraževalno, družbeno, socialno in gospodarsko podobo sodnega okraja Kanal. Slednji je v obdobju Avstro-Ogrske spadal pod deželo Goriško-Gradiško. Središče okraja je predstavljal trg Kanal, kjer so delovale glavne upravne, verske in gospodarske institucije. Ostala večja naselja so bila skoncentrirana na ravninah ob reki Soči, v višjih predelih okraja pa so prevladovala manjše vasi in zaselki. Glavno gospodarsko dejavnost je predstavljalo kmetijstvo, prevladovala sta poljedelstvo in govedoreja pa tudi sadjarstvo in vinogradništvo. Na razvoj kmetijstva so pomembno vplivale geografske značilnosti in lega. Hriboviti zahodni (Kanalski Kolovrat in Kambreško) in vzhodni del (Banjška planota) okraja je delil ozek, ravninski pas ob reki Soči, ki je bil najgostejše poseljen in je imel najboljše kmetijske pogoje. Po dolini sta potekali glavna cestna povezava med Gorico in Predelom (Koroško) ter od leta 1906 dalje železniška povezava Gorica–Jesenice. Med nižinskim in višje ležečimi predeli okraja so bile številne razlike na gospodarskem, demografskem in tudi izobraževalnem področju. Višje ležeči predeli so zaradi slabših klimatskih pogojev, dostopnosti in infrastrukture zaostajali za nižinskimi, kar je, kot bomo videli v nadaljevanju, vplivalo tudi na razvoj izobraževalnega sistema in izobrazbe prebivalstva.

Izobraževalne razmere v okraju Kanal pred letom 1869

Glede izobraževalne infrastrukture in kadra je sodni okraj Kanal v začetnem obdobju Avstro-Ogrske zaostajal za deželnim povprečjem. Težave so predstavljali predvsem dostop do izobrazbe in pomanjkanje izobraževalnih ustanov. Do leta 1869, ko je bil sprejet novi osnovnošolski zakon, sta v okraju delovali le osnovni šoli v Kanalu in Ročinju. Trivialka v Kanalu je bila ena najstarejših v deželi, saj je bila ustanovljena že leta 1777, le leto za normalko v Gorici (Pahor 1970: 236; Verč 2006: 33–36).¹ Šola je bila čez celotno 19. stoletje najpomembnejša izobraževalna ustanova v okraju, z najboljšimi prostorskimi pogoji in najštevilčnejšim kadrom ter je predstavljala odskočno desko za nadaljevanje šolanja v Gorici ali drugih izobraževalnih središčih (*Soča*, 13. 10. 1882: 1; Nerat 1897: 128).² Sorazmerno zgodaj je bila ustanovljena tudi trivialka v Ročinju. Šolo je leta 1817 ustanovil duhovnik, alpi-

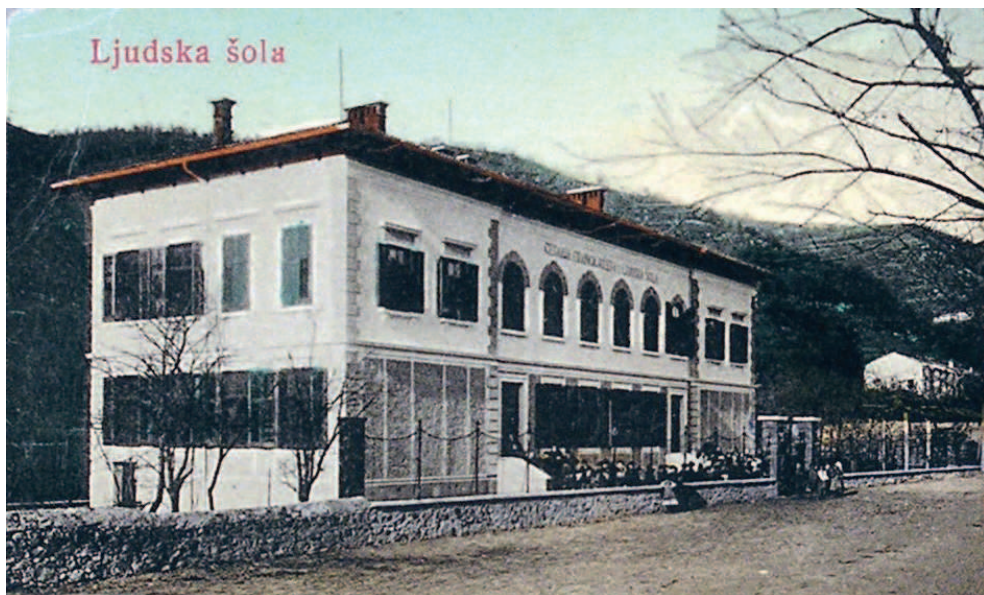
¹ Alojzij Verč navaja glede ustanovitve leto 1772.

² »Kanalski dijaki tako dobro izhajajo [iz šole], ali pa morda tudi tukajšnji učitelji k temu kaj pripomorejo s tem, da dobro učijo, mladini um bistrijo in ji veselje do učenja v mlada srca vcepljajo.« Leta 1897 je bila osnovna šola Kanal edina s tremi razredi in tremi zaposlenimi učitelji v okraju.

nist in razsvetljenec Valentin Stanič (Devetak 1988: 447–449). Do začetka 40-ih let 19. stoletja je delovala v kaplaniji pod vodstvom duhovnikov, po letu 1842 pa so v vasi zgradili lastno šolsko zgradbo in zaposlili učitelja (Devetak 2013: 59–65). V Kanalu so posvetni učitelji poučevali vsaj od leta 1823 dalje (Verč 2006: 33). Nekateri premožnejši starši so svoje otroke pošiljali šolat tudi v Gorico (*Classification der Schüler an der K. K. Musterhauptschule*, 1825: 1). Šoli, ki sta delovali v okraju, nista zadostili izobraževalnim potrebam tamkajšnjega prebivalstva. Osnovnošolski zakon iz leta 1805 je sicer predvideval ustanovitev šole le na sedežih župnij oz. kjer je bilo v razdalji pol ure hoje sto za šolo primernih otrok. S tem je šolska obveznost zajela le tiste otroke, ki so stanovali v določeni oddaljenosti od šole (Schmidt 1970: 9–10). K ustanovitvi šol so bili dolžni prispevati zemljiška gosposka, občine in šolski patron (Schmidt 1988: 179–191). Zemljiški gospod je moral oskrbeti stavbno gradivo, šolski patron je poskrbel za plačilo obrtnikov in opreme, medtem ko je občina nase prevzela dostavo gradiva, gradbenega materiala in težaška dela (Schmidt 1970: 10). V Kanalu se je leta 1844 funkciji šolskega patrona odpovedala francoska družina Blacas, ki je imela v lasti kanalski grad in pripadajoča posestva. Tedanji lastnik graščine Louis Charles Blacas je to dosegel z daritveno pogodbo, v kateri je občini podaril zgradbo, ki so jo preuredili v šolsko poslopje (Verč 2006: 33; Sapač 2011: 103–109). Vseeno pa je ob zaključkih šolskega leta organiziral obdarovanje kanalskih osnovnošolcev in se udeleževal prireditve, ki so potekale v slovenskem in nemškem jeziku (*Novice*, 29. 9. 1858: 311). Poleg šol v Kanalu in Ročinju so sredi 60-ih let 19. stoletja delovale še štiri pomožne šole, ki so jih vodili duhovniki (Schmidt 1988: Osnovne šole na slovenskem ozemlju v šolskem letu 1864–1865 [zemljevid]).³ Z eno izjemo so bile vse skoncentrirane v nižinskih delih okraja, kar je pomenilo, da je bil redkokateri prebivalec Kanalskega Kolovrata ali Banjške planote deležen izobraževanja. Ker je imel kanalski okraj slabo razvito prometno omrežje, je bil dostop med kraji predvsem v višjih predelih slab. Na razmere so čez celotno drugo polovico 19. stoletja opozarjali dopisniki iz okraja (*Soča*, 6. 4. 1883: 2),⁴ kanalske ceste pa so našle svoje mesto tudi v razpravah predstavnikov goriškega deželnega zbora, kjer je poslanec Alfred Coronini leta 1892 izpostavil, da »noben okraj ni v tem oziru tako zanemaren kakor ozemlje, ležeče v kanalskem okraju« (*Pertrattazioni della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca*, 1892: 23). Zaradi slabih prometnih povezav in ostale za izobraževanje pomembne infrastrukture so v te predele izobrazba, pismenost, tehnološki in gospodarski napredek prihajali počasi ter z zamudo. Neizobraženost in nepismenost sta veliko pripomogli k slabemu odzivu na spreminjajoče se gospodarske razmere in različne krize, ki so okraj predvsem v 70-ih letih 19. stoletja prizadele v večji meri kot preostale dele dežele (Devetak 2016: 45–51).

³ Tovrstne šole so bile v Avčah, na Ligu, v Gorenjem Polju in Desklah.

⁴ »Mogočen faktor (pomoček) za napredek vsakega posameznega okraja so ceste. Kjer cest nij, ne more biti velikega prometa in kupčije, kajti stroški so v takih krajih za prenašanje blaga večji del preveliki, tako da storijo nemogočo konkurenco z drugimi okraji. Ako se ozremo po našem kanalskem okraju, vidimo, da nijma osobito Kanal, kot središče kanalskega okraja, s posameznimi vasmi niti jedne cestne zveze, izvzemši edino državno cesto in jako slabo občinsko pot do Avč.«

Slika 1: Stavba kanalske osnovne šole v začetku 20. stoletja (fototeka Goriškega muzeja).

Širitev šolske mreže v okraju po letu 1869

Do postopnih sprememb v okraju je prišlo z modernizacijo šolskega sistema, ki ga je uvedel šolski zakon iz leta 1869. Le-ta je določal, da je bilo treba ustanoviti šolo povsod, kjer je na razdalji ene ure hoje po petletnem povprečju živelo več kot 40 otrok, ki so morali obiskovati šolo. S tem je šolska obveza zajela celoten prostor, izboljšala sta se tudi usposobljenost in ekonomski položaj učiteljev, ki je bil pred tem predvsem na podeželju precej slab. Pouk je s tem postal kvalitetnejši, poleg tega se je povečalo število šol in učencev. Šolska obveznost se je dvignila s šest na osem let, povečal se je tudi nabor šolskih predmetov. Novi zakon, ki se je z manjšimi spremembami in dodatki ohranil vse do razpada monarhije, je pomenil velik napredek na področju šolstva in izobrazbe (Melik 1970: 50–51). Z zakonom je bila deželam določena finančna pomoč, ki pa v nekaterih primerih ni zadostovala za kritje povečanih deželnih izdatkov za šolstvo. Zaradi tega je zakon dovolil nekaterim slabše razvitim deželam, med katere so vključili tudi Goriško, da so izvajanje zakona začasno prilagodile svojim razmeram. Goriška je v načelu sprejela osemletno šolsko obveznost, a je dopustila možnost, da jo sme deželni zbor zmanjšati na pet let v tistih šolskih okoliših, kjer bi krajevne razmere to zahtevale (Schmidt 1970: 15–16). Za razliko od drugih dežel Cislahtanije na Goriškem ni prišlo do ustanovitve enotnega deželnega šolskega sklada, kot je to predvidevala zakonodaja. Neenotno financiranje je vplivalo na počasnejši razvoj šolstva, kakovost pouka in prejemke učiteljev (Pahor 1970: 290). Nove zakonodajne obveznosti so se v deželi izvajale postopoma in neenakomerno. Velike razlike so se izražale predvsem pri možnostih financiranja med nižinskimi (Gorica, Kras, Furlanija) in

severnimi predeli (Kanalsko, Tolminsko, Cerkljansko). V šolskem letu 1890/91 je oblast v gradiškem okraju namenila v povprečju na šolarja 8,98 goldinarja, v sežanskem 6,99, v okraju Gorica – okolica 6,87, v tolminskem pa le 6,21 goldinarja (*ibid.*: 290). Marsikatera občina ni zmogla prevzeti novih finančnih in organizacijskih bremen, kar je predvsem na podežlju zaviralo izvrševanje zakona. Slab položaj kmetov in revščina občin sta tukaj igrala glavno vlogo (Schmidt 1970: 13). Simon Rutar je še v začetku 90-ih let 19. stoletja opozoril, da šolska mreža in šolski obisk še nista dosegla vseh zahtev, ki jih je zakon predvideval (Rutar 1997: 99).

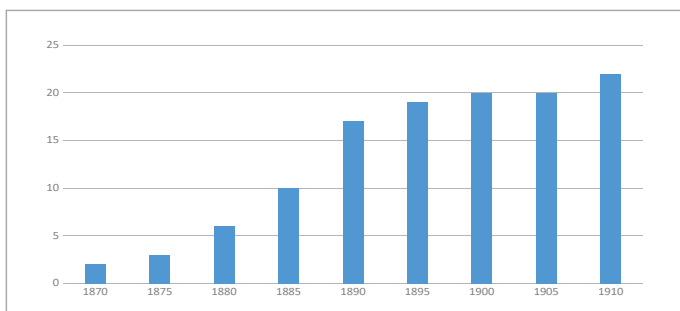
Šolska mreža se je širila počasi predvsem v začetnem obdobju, pri čemer je sodni okraj Kanal še posebej izstopal. V prvih desetletjih po sprejetju osnovnošolskega zakona je zaostajal za deželnim povprečjem predvsem zaradi slabih gospodarskih razmer in infrastrukture, pomanjkanja nadzora s strani deželnih ter državnih institucij in pomanjkanjem finančnih sredstev. Kljub prizadevanjem lokalnih oblasti in občin za ustanovitve šol so ti dejavniki ponekod ključno vplivali na zastoje in pozno izgradnjo poslopij (Soča, 14. 11. 1879: 5).⁵ Na Banjšicah je bila na primer največja težava pri gradnji prevoz gradbenega materiala, ki je bila posledica slabih prometnih povezav. Vse to je zavleklo gradnjo šolskega poslopja na dve leti (Soča, 14. 11. 1879: 5). »Tudi občina sama je za novo šolo veliko storila: dala je namreč; potrebno zemljišče brezplačno, pa priskrbelo ves pesek. In to priskrbovanje peska je prizadelo občini mnogo sitnosti lani in letos, zlasti kedar je bilo treba pesek od Soče pri Avčah in Ročinu na hrbtu v goro nositi po silno grdi, 2 uri dolgi poti. Te rabote lahko cenimo na 1200 gl. Bog daj, da bi nova šola ves trud povrnila in dober sad rodila, da bi razvitlejevala um in posvečevala srce naši mladini.« (Soča, 20. 8. 1880: 2) V Soči je leta 1883 dopisnik iz Kanala poročal: »Ni okraja na Goriškem, ki bi bil s šolami na slabšem, kakor je ravno kanalski še le v najnovejšem času je obrnil c[esarsko]. k[raljevi]. okr[ajni]. goriški šolski svet svoje delovanje tudi k nam. Kaj je delal poprej? Saj uže od 1868. leta plačuje naš sodnijski okraj ravno tako velike šolske doklade v zalog okrajnega šolskega sveta, kakor drugi, a vendar je bil pri ustanovljenji šol – zadnji. Naši udje okr[ajnega]. šol[skega]. sveta bi bili mogli krepkeje potegovati se za potrebne šole, za katere je po nevednem ubogo ljudstvo le plačevalo. Potem bi jih bil narod blagroval, ko bi se zavedel svojih pravic!« (Soča, 23. 11. 1883: 1) Iz spodnjega zemljevida (sl. 2) in grafa (graf 1) je razvidno, kako se je šolska mreža širila v okraju. Do konca 70-ih let 19. stoletja so v okraju ustanovili še tri šole in šele v naslednjem desetletju, ko jih je bilo ustanovljenih še enajst, je šolska mreža uspela postopoma pokriti celoten okraj. Do prve svetovne vojne se je število šol dvignilo na 22 (Jelenc 1910: 152–157). Poleg majhnega števila šol se je okraj soočal tudi s pomanjkanjem kadra. Leta 1887 je 1280 učencev poučevalo le devet učiteljev (Nerat 1887: 71–74).

⁵ »Vkljub vsemu ubožtvu si je lani naložila občina velik nadavek za zidanje novega zvonika v denaru in v rabotah. Denar je pobirala c. k. davkarija v Kanalu, rabote vodi naš verli župan Jožef Humar, kojega prosimo, da bi se še za tri leta pustil izvoliti. Po njegovem in g. vikarjevem prizadevanju je sklenil c[esarsko]. k[raljevi]. okrajni šolski svet v Gorici šolo na Banjšicah zidati. Občina je dala svet brezplačno, je speljala in gasila apno, je kopala in speljala pesek. Dne 17. junija t. l. je začel podvzetnik Janez Šuligoj iz Pevme temelje staviti, 17. septbr. je bilo šolsko poslopje pokrito. Slava!«

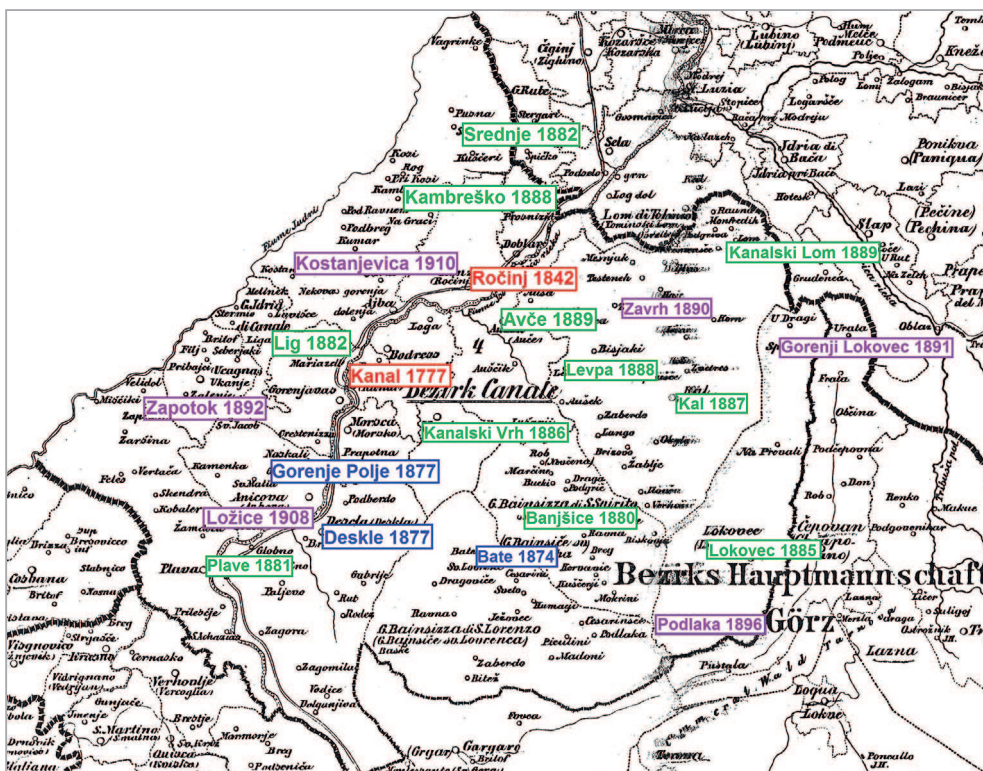
Njihovo število se je v naslednjih desetih letih povečalo na 19, a je še vedno prišlo na vsakega učitelja v povprečju 114 učencev (Nerat 1897: 127–133). Ponekod so pouk izvajali v dveh skupinah dopoldan in popoldan (Devetak 2013: 60–61).

Leto	1870	1875	1880	1885	1890	1895	1900	1905	1910
Število šol	2	3	6	10	17	19	20	20	22

Tabela 1: Število šol v sodnem okraju Kanal med letoma 1870 in 1910.⁶

Graf 1: Grafični prikaz spreminjanja števila šol v sodnem okraju Kanal med letoma 1870 in 1910.

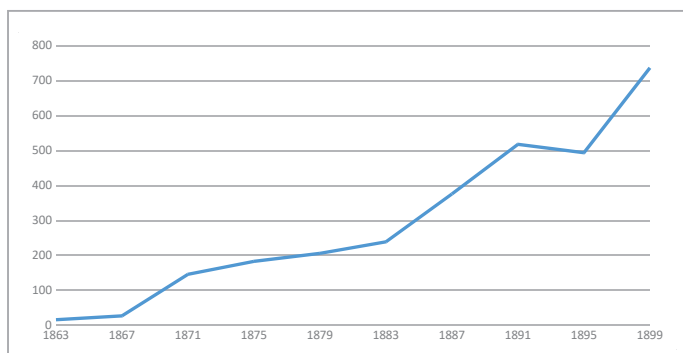
Slika 2: Zemljevid sodnega okraja Kanal, na katerem so razvidne lokacije in leta ustanovitve šol. Rdeča barva označuje šoli, ustanovljeni pred letom 1869, modra v 70-ih letih 19. stoletja, zelena v 80-ih letih 19. stoletja, vijolična pa med letoma 1890 in 1914 (AS 179).

⁶ Podatki so povzeti po: Nerat 1897: 127–133 in Jelenc 1910: 152–157.

Leto	1863	1867	1871	1875	1879	1883	1887	1891	1895	1899
Kanal	5	12	49	61	68	85	128	133	78	106
Ročinj	2	2	12	18	16	14	23	42	112	124
Srednje				7	5	4	9	13	25	32
Lig	1	1	30	17	15	14	21	37	28	108
Zapotok	1	1	1	2	5	6	9	32	10	19
G. Polje	1	1	1	1	5	3	12	13	26	68
Deskle	1	1	4	20	12	20	36	37	21	64
Banjšice	1	1	1	13	15	28	23	47	29	42
Lokovec	1	1	9	5	12	9	23	41	21	37
Kal	1	1	23	16	14	11	15	32	25	23
Lom	1	3	8	7	8	10	33	27	38	41
Levpa		1	7	7	20	21	14	30	38	29
Avče	1	2	2	8	9	12	16	22	25	28
Plave				1	1	1	14	12	18	16
Skupaj	16	27	146	183	206	239	376	518	494	737

Tabela 2: Število članov Družbe svetega Mohorja po duhovnijah.⁷

Graf 2: Spreminjanje števila članov Družbe svetega Mohorja med letoma 1863 in 1899 v dekaniji Kanal.

Šolski obisk

Učinek širitve šolskega sistema ni bil takojšen. Obisk šol se je namreč dvigal postopoma in preteči je moralo več let, da se je v izobraževalni proces vključila večina otrok. Dejstvo, da je imel kraj šolo, predvsem do sredine 80-ih let 19. stoletja, ni nujno pomenilo boljše izobrazbe, saj je v večini primerov šolo obiskovalo malo otrok. Leta 1865 se je v ročinjskem šolskem okraju šolalo le 30 % za šolo primernih otrok (PANG 585, Zbirka mikrofilmov, kolut 93; Pahor 1970: 247).⁸ Če pogledamo celotno okrajno glavarstvo Gorica – okolica, kamor je spadal okraj Kanal⁹ v začetku 80-ih let 19. stoletja, se je med letoma 1879 in 1883 obisk povečal z 62,04 % (*Šola*, 3. 7. 1880: 28) na 75,5 % (*Šola*, 10. 5. 1883: 109). Okraj Kanal, če-

⁷ Podatki so povzeti po: *Koledarčku Družbe svetega Mohora za leta 1863, 1867, 1871 in Koledarju Družbe svetega Mohora za leta 1875, 1879, 1883, 1887, 1891, 1895, 1899.*

⁸ Leta 1868 je bilo povprečje za Avstrijsko primorje, kamor je spadala dežela Goriška in Gradiška, 51 %.

⁹ Pod okrajno glavarstvo Gorica sta poleg sodnega okraja Kanal spadala še okraja Ajdovščina in Gorica.

prav del glavarstva, je za tem deležem zaostajal in je uspel preseči 75 % prisotnost pri pouku šele v začetku naslednjega desetletja, kar je razvidno iz spodnje tabele (tab. 3). Če slednjo, ki zajema obdobje med letoma 1891 in 1904, podrobneje analiziramo, lahko vidimo, kako se je šolski obisk postopoma povečeval. Z dobre tri četrtine leta 1891 se je v naslednjih 13 letih uspel dvigniti na 90 %. Če te podatke primerjamo s celotno deželo, kjer je leta 1891 šolo obiskovalo 87 % otrok, lahko vidimo, da so šole v obsoških naseljih okraja to povprečje presegale, šole ostalih predelov pa še precej zaostajale. Do začetka 20. stoletja se je obisk šol v višjih predelih približal tistemu v nižinskih predelih in tudi okraj se je približal povprečju Goriške, ki je leta 1904 znašalo 94 %. Ob pogledu na podatke za okraj so razvidne občutne razlike v obisku pri šolah v nižje in višje ležečih predelih. Ta je bil v nižje ležečih predelih precej višji od hribovitih predelov okraja (Pahor 1970: 292).¹⁰ Razloge za tako slab obisk pouka tako znotraj okraja kot v njegovi primerjavi z deželo lahko iščemo v takratnem prevladujočem mnenju, ki je bilo značilno predvsem za podeželje. Za marsikatero staršo je bilo osemletno šolanje prevelik strošek ali predolga doba. Otroci so bili ponekod vpeti v delo za preživetje, saj so bile socialne in gospodarske razmere na Kanalskem, kot bomo lahko videli v nadaljevanju, med slabšimi na Goriškem. Le-to je poleg nerazgledanosti staršev, ki velikokrat niso videli pomena izobraževanja, onemogočalo dokončanje šolanja ali redni šolski obisk (Šuštar 2012: 313). Dodatno so na obisk šol vplivale slabe prometne povezave, oddaljenost krajev od šol, neprimeren nadzor in slabše vremenske razmere (sneg pozimi). Na nezmožnost in neprimernost sistema so opozarjali tudi domači dopisniki. Leta 1879 je dopisnik iz »kanalskih hribov« v Soči potožil, da so stroški za šolanje otrok previsoki, in izpostavil, da bi bilo treba izobraževanje prilagoditi lokalnim razmeram, saj so bile trenutne nevzdržne: *»Postave o ljudskih šolah tako presnovati, da bi postale primerne našim razmeram, potrebam in pa močem. To je zlat stavek – "primerne našim močem" – in jaz povdarjam, da je treba ozir jemati na dušne, telesne in denarne moči. Ne preobložiti s premnogimi nauki premalo razvitega otročjega uma! Ne tirati premlado otročje telesce šestega leta v okove šolske strogosti! Ne odtegovati mladine predolgo od kruha, predolgo od dela za kruh. Ne odtegovati roditeljem predolgo otročje pomoči pri delu! Ne jim nakladati neprenosljivih denarnih bremen, da ne nastopi kak šolski »krah«! Nauk je zdaj predrag: on stane preveč denarja, preveč časa, preveč truda. Postave šolske niso primerne našim močem.«* (Soča, 14. 11. 1879: 5) Glavne razloge za razmere je podal še dopisnik iz okolice Kanala tri leta kasneje: *»Vzroki temu so različni: uboštvo, nemarnost staršev, češ, otrok je še premajhen, a drugo leto je dober pastir. Oni pa, ki hodijo v šolo, hodijo po jedno, ali dve leti, potem pa ostanejo doma, kjer pasejo, ali mnogi se potepajo tudi brez dela. Tako je ostalo in še ostaja v kanalski okolici mnogo otrok, ki niso bili deležni nikakega poduka.«* (Soča, 27. 10. 1882: 1)

¹⁰ Podobne razlike med nižje in višje ležečimi kraji lahko vidimo tudi na Tolminskem (Pahor 1970: 292).

Leto	1891	1892	1893	1895	1897	1904
Šole v nižinah (%)	88,9	90,1	93,5	93,5	93,8	93,2
Šole v višjih predelih (%)	72,7	74,4	81,9	86,4	86,4	87,8
Skupni delež (%)	78,7	80,4	86,1	89	89,2	89,8
Deželno povprečje (%)	87					94

Tabela 3: Šolski obisk v okraju med letoma 1891 in 1904.¹¹

Vpliv osnovnošolskih izobraževalnih ustanov na pismenost

Uvedba šole je ponekod hitro spremenila tamkajšnje družbene in gospodarске razmere. Predstavljala je enega od krajevnih središč, kjer so se ljudje srečevali, prirejali predavanja z gospodarsko vsebino in kulturne prireditve. O pomenu šole nam veliko pove članek iz *Soče*, objavljen leta 1882: »*Pred kakimi tremi leti ni bilo na Banjšicah ne šole, ne zvonika, ne zvonov. A sedaj se došlemu tujcu predeči krasno šolsko poslopje poleg cerkve, v katero se prej zapuščena mladež ukaželjno zbira ter pridobiva znanje za prihodnja svoja leta, enako bučelam, ki si v spomladi nabirajo sladkega meda po krasnih cveticah. Jedva (komaj) dve leti traja tu šolski poduk, a kakšna razlika je med otroci, ki obiskujejo šolo in med drugo odraslo mladino!*« (Soča, 2. 6. 1882: 2) Vseeno pa je bilo potrebno veliko let, da se je sistem vnesel in da ga je sprejela večina prebivalstva, kar je bilo razvidno pri šolskem obisku.

Vzpostavitev osnovnošolske mreže na podeželju je ključno vplivala na pismenost tamkajšnjega prebivalstva. Najprej poskušajmo analizirati vpliv vzpostavitve šolske mreže na področju pismenosti. Prebivalci okraja Kanal, ki niso imeli dostopa do šol, so se soočali z visoko nepismenostjo, ki je bila v deželi med najvišjimi, kar so izpostavljale tudi takratne izobraževalne institucije. V oči bode podatek, da je bilo med vojaškimi naborniki leta 1880 iz okraja Kanal le 9 % pismenih in 11 % polpismenih. Delež je bil najnižji med vsemi okraji in je bil skoraj trikrat manjši od povprečja glavarstva, ki je znašal 25 % pismenih in še 32 % polpismenih vojaških nabornikov (*Šola*, 8. 10. 1881: 60–61).¹² Podobne podatke lahko zasledimo v popisu prebivalstva leta 1880, ki je vključeval tudi rubriko pismenosti. Le-ta je med prebivalstvom okraja znašala le slabih 14 %, polpismenih je bilo še dobrih 18 %. Delež je postavljajl okraj na rep v deželi. Med pismenimi je bilo več moških (60,6 %), med polpismenimi pa žensk (56,4 %) (*Šola*, 14. 7. 1882: 31).¹³ Skupno je v deželi znašal leta 1880 odstotek pismenih 29,39 %, polpismenih pa 10,26 % (*ibid.*: 31; Marušič 2005: 131). V času popisa je v okraju Kanal delovalo le šest šol, kar je zagotovo povezano s slabo pismenostjo predvsem višje ležečih predelov na Banjški planoti in na Kanalskem Kolovratu.

¹¹ Podatki so povzeti po: (Nerat 1891: 106–111; Rutar 1997: 99; Nerat 1892: 112–117; Nerat 1893: 112–118; Nerat 1895: 121–127; Nerat 1897: 127–133; Finšger, 1904: 62–65). Pod šole v nižinah spadajo tiste v Avčah, Desklah, Gorenjem Polju, Kanalu, Plavah in Ročinju. Pod šole v višjih predelih pa tiste na Banjšicah, Batah, Gorenjem Lokovcu, Kalu, Kambreškem, Kanalskem Lomu, Kanalskem Vrh, Levpi, Ligu, Lokovcu, Podlaki, Srednjem, Zapotoku in Zavrhu.

¹² Za pismene se smatra tiste, ki so znali brati in pisati, polpismene pa tiste, ki so znali brati.

¹³ Delež je izračunan na podlagi celotnega prebivalstva, tudi predšolskih otrok.

Vpliv šol in delovanja učiteljev na postopno povečevanje pismenosti lahko deloma povežemo s podatki o članih Družbe svetega Mohorja, ki je izdajala slovenske knjige in jih pošiljala svojim članom (Inzko 1996: 29–32). V začetku 70-ih let 19. stoletja je imela kanalska dekanija¹⁴ enega najnižjih deležev članov Družbe svetega Mohorja glede na število prebivalstva. Še leta 1883 so v Soči zapisali: »Kako slabo je razširjena slavna družba sv. Mohora v okolici, govore imena društvenikov. Res, da se v tem obziru obrača na boljše, a le počasi. Vse prizadevanje č. g. dekana je le »bob ob steno«, kajti ljudstvo je nevedno, zapuščeno; malo ga je, ki ume pisati in brati.« (Soča, 16. 11. 1883: 2) Njihovo število se je med začetkom 70-ih do sredine 80-ih let 19. stoletja povečevalo počasi. Po letu 1883, ko je nastal zgoraj navedeni članek, se je število začelo hitreje povečevati, kar lahko razločimo iz tabele (tab. 2) in grafa (graf 2) glede števila članov Družbe sv. Mohorja. Dvig članstva sredi 80-ih let 19. stoletja je sovpadal z ustanavljanjem novih šol v okraju in posledično z zavedanjem tamkajšnjega prebivalstva o pomenu literature ter pismenosti. Iz tabele je razvidno, da se je delež članstva povečeval ravno v krajih, kjer se je vzpostavljala šolska mreža. Učitelji, nameščeni v novih šolah, so bili pogosto člani Družbe sv. Mohorja in so s svojim zgledom navdušili tamkajšnje prebivalstvo za včlanitev. Glede na celotno dekanijo je delež članov v duhovnijah Kanal in Ročinj med letoma 1875 in 1895 padel z 43,2 % na 38,5 %, a je še vedno ostajal nadpovprečno visok, saj je v njih živelo le okoli 27 % prebivalstva dekanije.¹⁵ Vzporedno z dvigom članstva se je povečevalo tudi število časopisnih dopisov iz okraja, predvsem iz manjših krajev in vasi, kar lahko povežemo s tem, da je vse višja pismenost vplivala na razširjenost časopisov med prebivalstvom. Začele so se vzpostavljati tudi prve knjižnice in ob koncu 19. stoletja jih je v okraju delovalo vsaj šest.¹⁶ Vseeno pa je visok delež prebivalstva tudi ob koncu stoletja ostajal nepismen oz. indiferenten do branja. V Kanalu so leta 1897 opozarjali, da »ljudstvo še vse premalo čita« (ASPGO, *Archivio della I. R. Società di Gorizia*. 338, d. 710).

Vplivi osnovnih šol in učiteljev na gospodarski razvoj

Šola ni bila pomembna le za formalno izobraževanje, temveč je vplivala tudi na praktično, predvsem na področju kmetijstva. Učitelji so bili na Kanalskem še posebej aktivni, ker je bil okraj gospodarsko slabo razvit in zaostal. V drugi polovici 19. stoletja so okraj pretresale slabe gospodarske razmere in stagnacija v primerjavi z drugimi predeli dežele in države. Na to so vplivale predvsem krize v kmetijstvu, ki je bilo vpeto v širšo gospodarsko sliko. V času tehnoloških inovacij in hitrih sprememb, ki sta jih diktirali industrijska in tehnična revolucija, je postajala Goriška in Gradiška vse bolj odvisna od dogajanja v globalni družbi in

¹⁴ Ob koncu 19. stoletja so jo poleg župnije Kanal sestavljali še vikariati Avče, Banjšice, Deskle, Gorenje Polje, Kal, Levpa, Lokovec, Lom, Marijino Celje, Plave, Ročinj, Srednje in Zapotok.

¹⁵ Podatki za leto 1875: *Ecclesia catholica*. Arcidiocesi di Gorizia 1874: 10–12; *Koledar Družbe svetega Mohorja za leto 1875*: 39–40. Podatki za leto 1895: *Ecclesia catholica*. Arcidiocesi di Gorizia 1894: 11–13; *Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1895*, 1874: 21–22.

¹⁶ *Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1899*, 1898: 23–24.

gospodarstvu (Luchitta 1991: 67–122; Marušič 2014: 59–70). V spreminjajočem se in kompetitivnem svetovnem gospodarstvu, kamor se je dežela v 19. stoletju vse bolj umeščala, je bil vnos inovacij vse pomembnejši in se je povezoval s potrebo po izobraženi delovni sili (Good 1983: 65–80). Na lokalne trge so z železnico in parniki vstopali cenejše blago in prehrambni izdelki iz tujine, ki so nižali cene in konkurenčnost domačemu gospodarstvu. Le-to velikokrat ni zmoglo slediti in tekmovati s konkurenčnimi izdelki, zaradi česar je prišlo do preusmeritve na rentabilne panoge. Kanalsko kmetijstvo se je na nove razmere odzvalo predvsem s preusmeritvijo na sadjarstvo in vinogradništvo, pri čemer pa je predvsem slednje v zadnji četrtini 19. stoletja doživljalo hude udarce in krize zaradi različnih trtnih bolezni. Kmete je dodatno dušilo še zadolževanje, nezmožnost vračanja posojil in plačila davkov ter razdrobljenost kmetij (Marušič 2014: 59–63; Luchitta 2001: 49–54). Težave, na katere so opozarjali takratni sodobniki, so bile predvsem v neprilagojenosti in nepripravljenosti kanalskih kmetov, da bi se preusmerili na nove kmetijske vzorce oz. pridobitve tehnične revolucije. To je bilo dobro razvidno pri vinogradništvu, ki so ga prizadele peronospora, oidij in trtna uš (Seručnik 2011: 11–23). Trtne bolezni so skorajda privedli do zatona vinogradništva v okraju (Soča, 13. 6. 1890: 2). »Trto in sadno drevje saditi se je marsikateri naš kmet uže čisto pozabil,« so leta 1883 zapisali v dopisu iz Kanala (Soča, 21. 12. 1883: 3). Tamkajšnji kmetje se niso znali ali niso hoteli prilagoditi in se ustrezno odzvati na krizo. Že leta 1873 so jim priporočili žveplanje trt za boj proti oidiju in v naslednjih letih pripravili več strokovnih predavanj na to temo, a se ni veliko spremenilo (Soča, 17. 4. 1873: 3). Tako naj bi se leta 1890 v Kanalu samo dve osebi posluževali žveplanja trt in posledično dosegali pri vinogradništvu dobre rezultate. Dopisnik Soče je obenem še zapisal, da se je kanalski »kmet glede »oidija« vdal v Božjo voljo in se ni hotel poslužiti skušenega zdravila in trt ni žvepljal, marveč je mirno gledal, da se je grozdje na trti popolnoma posušilo.« (Soča, 13. 6. 1890: 2) Na Kanalskem so se strokovni časopisi in knjige, s katerimi bi si prebivalstvo lahko pomagalo, zaradi nepismenosti širili počasi in s težavo. Glasilo cesarsko kraljeve (c. kr.) kmetijske družbe v Gorici *Gospodarski list* naj bi imelo leta 1883 v okraju le okoli 10 naročnikov. Kritičen dopis v Soči je ob tem še dodajal: »Pa kako se berejo še ti iztisi? Pridno, kaj ne! – Pred letom, ko sem bival leto dni na Kanalskem, našel sem v občinski pisarni "Gospodarske liste" – nerazrezane! In to pri županu, ki je med najsposobnejšimi celega okraja. To naj zadostuje, pa je vsak prepričan, kako se pospešuje umno kmetijstvo v našem okraji. [...] Kak napredek! Ali se najde na Slovenskem okraj kanalskemu jednak!?« (Soča, 30. 11. 1883: 2) Omenjeni razlogi niso bili omejeni le na kanalski okraj (*Domovina*, 13. 3. 1868: 43),¹⁷ a so v povezavi s številnimi vremenskimi ujмами povzročili, da je postal eden izmed najslabše razvitih predelov dežele (Soča, 26. 6. 1880: 2).¹⁸ Svoj delež k

¹⁷ Časopis *Domovina* je leta 1868 kot vzroke za stanje goriškega kmečkega stanu navedel »lenobo, nevednost in ljubezen do starih navad.«

¹⁸ »Le ozrimo se na kterokoli stran, povsod vidimo le žalostne napredke, veselih malo al nič. Pridno pač napredujemo se svojimi revami in težavami ter se splošnim uboštvom, kterega imamo v obilnej meri; tega so krivi pičli pridelki naših zemljišč, ki ne zadostujejo množini prebivalstva, pa tudi vetrovi, toča, pozne pomladne zmrzali napravljajo veliko

izredno slabi gospodarski in socialni podobi okraja, je dodala še slaba izobrazba. Ravno slabe gospodarske razmere so vplivale na pomanjkanje sredstev, s katerimi bi lokalne skupnosti poskrbele za ustanovitev šol. Kanalski kmetje so se na nove razmere odzvali neustrezno ali z zamudo in se niso znali ali niso hoteli prilagoditi na dolgoletno krizno obdobje – niso vlagali v infrastrukturo in uvajali novih kmetijskih tehnik, orodja ter gnojil. V *Soči* so leta 1883 zapisali: »*Sedanji čas, čas vsakovrstnega napredka, vidi na Kanalskem vse pri starem. Naj se potem čudimo slabim letinam!*« (Soča, 30. 11. 1883: 2)

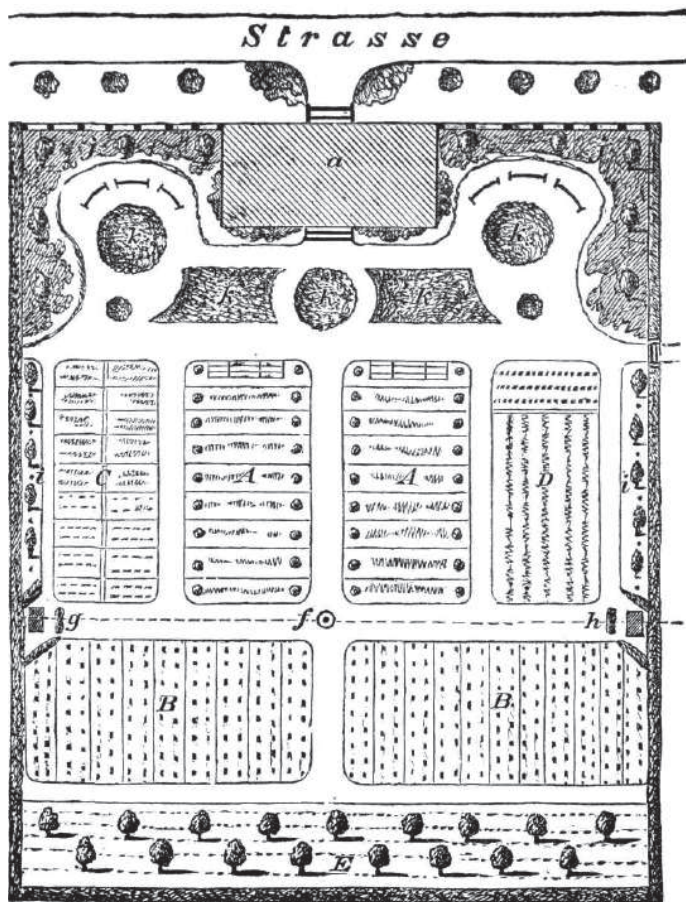
Gospodarski razvoj podeželja je bil v veliki meri odvisen od društev, posameznikov, duhovščine, literature in šol oz. učiteljev. Državna oblast se je zavedala pomena šole in dobre izobrazbe v kolesju gospodarskega razvoja, kar je razvidno v osnovnošolskem zakonu iz leta 1869, ki je to izpostavil na več mestih. Tako je 27. člen zakona odredil, da morajo imeti vsa učiteljišča primeren kos zemlje »za vajo v kmetijskih delih«. 29. člen je določal, da učiteljišča izvajajo »*nauk o kmetovanji s posebnim ozirom na talne razmere v domači deželi*«. Za ljudske šole pa je bil pomemben še 63. člen, ki je zapovedoval, da je treba v podeželskih občinah urediti »*pri vsaki šoli, če je mogoče, vrt za učitelja in zemljišče za kmetijske poskušnje*« (Bavdaž 2015: 299). Oblast je za učitelje v povezavi s šolskimi vrtovi izdala tudi strokovno literaturo (*ibid.*: 299–300). Šole je poleg vpliva na pismenost treba povezati tudi z neposrednim delom, vplivom na kmetijski razvoj in vpeljavo novih tehnik obdelovanja na podeželju. Učitelji so med otroke in odrasle širili specializirano literaturo in jih poučevali o novostih na področju kmetijstva, na šolskih vrtovih in v drevesnicah pa so vodili praktični pouk o kmetijskih tehnikah in metodah dela s sadjem ter trtami (Fakin Bajec 2014: 30–36). Že ročinjski vikar in ustanovitelj tamkajšnje šole Valentin Stanič je poučeval prebivalstvo naprednega kmetovanja, gnojenja, obrezovanja in cepljenja dreves (Devetak 1988: 447–449). Ponekod v okraju so postavili šolski vrt že ob ustanovitvi šole. Tak primer sta bili šoli v Desklah in Gorenjem Polju, ki sta imeli temu namenjene površine že v začetku 80-ih let 19. stoletja (*Šola*, 10. 5. 1883: 115). Drugod so ta prostor dodali naknadno in leta 1896 je imela svoj šolski vrt ali drevesnico več kot polovica šol v okraju (Nerat 1896: 127–137). S sadikami jih je oskrbovala c. kr. kmetijska družba v Gorici, katere člani so bili tudi učitelji (ASPGO, *Archivio della I. R. Societa di Gorizia*, 338, d. 503). Tovrstni pouk je ponekod ključno pripomogel h kmetijskemu napredku, kar je razvidno iz številnih zapisov v časopisju in šolskih kronikah. »*Iz kupa kamenja je nastal uzoren, krasen vrt, ki je ponos celi občini. Gorjani nismo poznali sadnega drevja, a g. nadučitelj je pokazal, da raste in rodi tudi na tej gorski planoti sadna drevje. V šolskem vrtu so danes krasne jabolane, hruške in češnje. Od tukaj smo prijeli občanarji veliko požlahtnjenih dreves, ter jih nasadili ob svojih hišah.*« (Soča, 15. 1. 1915: 1–2) Učitelj Anton Kazafura, ki je deloval v Ročinju med letoma 1879 in 1896, je imel pomembne zasluge za izobraževanje kmetov. »*Posebno jo bil vnet za kmetijstvo, ker je videl, kako rodoviten je svet okoli Ročinja. Kjer je mogel, je vnmel posestnike, naj delajo vinograde, naj obdelujejo in čistijo sadna*

škodo: dalje je krivo to, da ne znajo prebivalci nobenega oberta in rokodelstva, družega zasluska pa ni.«

drevesa ter naj cepijo prave vrste hrušk in jabolk. A ne samo učil je in prigovarjal, ampak tudi pokazal je, kako se dela, v svojem šolskem vrtu. Mnogo cepljenih drevesc je prišlo iz njegovega vrta.» (Soča, 4. 9. 1896: 1) Podobno so zapisali za učitelja Gregorja Štruklja na Gorenjem Polju, ki je ravno tako učil vaščane cepiti sadno drevje (PANG 338, 7, 88). Prebivalstvo je znalo ceniti delo in prizadevanja učiteljev ter je pridobljeno znanje tudi uporabilo pri delu, čeprav je predvsem v začetnem obdobju prihajalo tudi do dogodkov, ki so nakazovali na obratno sliko. Takšen primer je bil kmetijski tečaj, ki ga je goriška kmetijska družba leta 1882 pripravila v Kanalu: »Nadaljevalni tečaj, ki je za

izobraževanje našega kmetovalca zelo važen del ljudske šole, je pri kanalski šoli bela vrana. Mislim, da še le pred letom se je ustanovil, a obiskoval ga večinoma ni nobeden.» (Soča, 27. 10. 1882: 1)

Učitelji so svoje poslanstvo izvajali tudi širše, izven šolskih prostorov. Bili so lokalni zaupniki in promotorji gospodarskih društev, ki so imela sedež v Gorici, ter člani gospodarskih društev, ki so se ustanovljala v okraju (sadjarska društva, posojilnice, zadruge, mlekarne). Prav pri slednjih so imeli skupaj z duhovščino največje zasluge. »Duhovščina deluje složno s gg. učitelji in s posvetno inteligenco v prospeh zelo, zelo zanemarjenega okraja. Ramo ob rami delujejo v kanal. posojilnici, ustanovili so v lepi slogi "Kmetijsko zadrugo" v Ročinju ter ustanovljajo enake zadruge na Srednjem, Kambreškem in v Ajbi itd.« (Soča, 24. 6. 1902: 3) Največje zasluge za razvoj vseh oblik kmetijstva v okraju je imel nadučitelj, kasnejši župan, deželni

Slika 3: Primer šolskega vrta, ki ga je objavil časopis *Novice*. Posamezni deli vrta so označeni s črkami (A – zelenjavni vrt, B – sadno drevje, C – botanični vrt, D – trtnica, E – visoko sadno drevje, f – vodnjak, g – čebelnjak, h – gnojišče, j in k – drevesnice) (*Novice*, 25. 8. 1875: 279).

poslanec in odbornik goriškega kmetijskega društva Mihael Zega (Devetak 2014: 19–29). Vse od prihoda v Kanal leta 1871 se je zavzemal za splošni razvoj in je kmalu postal najpomembnejša javna osebnost okraja, ki ga je na več področjih predstavljal na deželni ravni. S svojim delovanjem je v veliki meri spremenil odnos kmetovalcev do modernega kmetovanja in jih uspel vsaj deloma pripraviti na gospodarske razmere in spremembe. Deloval je kot zastopnik kmetijskega ministrstva za stanje poljskih pridelkov v kanalskem sodnem okraju (Verč 2006: 35–36), na širšem področju pa najprej v c. kr. kmetijski družbi in od leta 1905 v novoustanovljenem goriškem kmetijskem društvu. Član slednjega je postal oktobra 1905, avgusta naslednje leto pa je že deloval kot njegov odbornik (*Primorski gospodar*, 2. 8. 1906: 236). Deloval je v odsekih za živinorejo, vinogradništvo, sadjarstvo ter za kmetijski pouk in časopisje (*Primorski gospodar*, 4. 10. 1906: 303). V okviru kmetijskega društva se je zavzemal za organizacijo strokovnih predavanj in različnih razstav živine ter sadja, poseben poudarek je dajal tudi razvoju in podpori kmetijstva na Kanalskem. Spodbujal je tudi druge kanalske kmetovalce k vključitvi v obe organizaciji. Kot učitelj je svoje učence poučeval o novih metodah sadjarstva. Na svojem vrtu je zanje organiziral praktični pouk o cepljenju dreves (Verč 2006: 35). V občinskem odboru je v začetku 90-ih let 19. stoletja podal več predlogov za pomoč kmetom in sodelovanje s c. kr. kmetijsko družbo v Gorici (PANG 37, 1, 1). Deloval je tudi kot zastopnik kmetijskega ministrstva za stanje poljskih pridelkov v kanalskem okraju (Verč 2006: 35–36). Njegovi največji zaslugi sta bili ustanovitve Sadjarskega in vinarskega društva leta 1894 in okrajne posojilnice leta 1897 v okraju, ki sta pomenila prvi resen organiziran ukrep za dvig gospodarstva, ki se še vedno ni pobralo po katastrofalnih razmerah iz 70-ih let 19. stoletja. Sadjarsko in vinarsko društvo je imelo velik pomen za ponoven zagon teh panog, specializacijo in usmeritev na širše trge. S svojimi predavanji po okraju je Zega uspel tudi po bližnjih krajih navdušiti tamkajšnje prebivalstvo, da so oblikovali lastna društva (Devetak 2016: 57–77).

Delovanje učiteljev na gospodarskem področju je imelo v okraju ključno vlogo pri izboljšanju razmer. Ponekod se je predvsem z njihovo pomočjo tamkajšnje prebivalstvo in okolje do začetka 20. stoletja uspelo dvigniti iz krize ali vsaj omiliti njene posledice. Vinogradništvo se je začelo ponovno razvijati in dosegati dobre rezultate, podobno so tudi druge gospodarske panoge pridobile na konkurenčnosti. Z izboljšanimi pogoji pri kmetijstvu je prišlo tudi do dviga življenjskega standarda.

Sklep

Leto 1869 je z vpeljavo osnovnošolskega zakona prineslo v sodni okraj Kanal, podobno kot drugod na Slovenskem, številne spremembe, ki so vplivale na družbeno in gospodarsko podobo okolja. Dobra izobrazba in pismenost sta v tem obdobju pridobivali vse večji pomen, predvsem v povezavi z gospodarskim napredkom. Pozicija, v kateri se je znašlo prebivalstvo okraja, ni bila ugodna in je negativno vplivala na lokalno gospodarsko podobo. Okraj je zaradi pomanjkanja

sredstev potreboval dve desetletji, da je zadostil zakonskim zahtevam in uspel vzpostaviti učinkovit izobraževalni sistem. Izgradnja šole in prihod učitelja je dala vsem in okolju nove možnosti razvoja, jih seznanila z družbenimi in gospodarskimi novostmi ter v veliki meri spremenila dotedanje družbene vzorce in miselnost. Prebivalstvo, ki se je do tedaj otepalo novitet, gospodarskih tehnik in orodja iz tujine, je z vključitvijo v izobraževalni proces in dostopom do literature spoznalo prednosti tehnološkega razvoja. S tem je gospodarsko okolje postalo bolj konkurenčno, izboljšal se je tudi življenjski standard. Učitelji so dali okolju, kjer so živeli, več kot le splošno izobrazbo, saj so se aktivno vključili v vsakodnevno življenje in pomagali okolju z vodenjem ali sodelovanjem v različnih gospodarskih in kulturnih društvih in z delovanjem v občinskih ali deželnih institucijah.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri:

AS – Arhiv Republike Slovenije

AS 179, pregledna karta Primorja.

ASPGO – *Archivio storico provinciale di Gorizia*

ASPGO, *Archivio della I. R. Societa di Gorizia*, 338, d. 503.

ASPGO, *Archivio della I. R. Societa di Gorizia*, 338, d. 710.

PANG – Pokrajinski arhiv v Novi Gorici

PANG 37, Občina Kanal, t. e. 1, a. e. 1.

PANG 338, Osnovna šola Deskle, t. e. 7, a. e. 88.

PANG 585, Zbirka mikrofilmov, kolut 93.

Literatura:

Bavdaž, M. 2015: Šolski vrt – vznik in izoblikovanje mnogostranskega učno-vzgojnega sredstva po sprejemu avstrijskega državnega ljudsko-šolskega zakona v letu 1869. V: *Šolska kronika: zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje: glasilo Slovenskega šolskega muzeja*, let. 24, št. 3, 297–309.

Classification der Schüler an der K. K. Musterhauptschule, 1825. Gorica: K. K. Musterhauptschule zu Görz.

Devetak, E. 1988: Stanič Valentin. V: M. Jevnikar (ur.), *Primorski slovenski biografski leksikon III*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 445–450.

Devetak, R. 2016: *Društveno življenje na Kanalskem v času Avstro-Ogrske*. Nova Gorica: Goriški muzej.

Devetak, R. 2013: *Ročinj na prehodu iz 19. v 20. stoletje*. Ročinj, Doblar: Kulturno društvo Valentin Stanič.

Devetak, R. 2014: Vsestransko delovanje učitelja Mihe Zege (1852–1919) na Kanalskem. V: *Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici*, št. 11, 19–29.

Domovina, 1868: Naša polja. 13. 3. 1868, let. 2, št. 11, 43.

Ecclesia catholica. Arcidiocesi di Gorizia 1874: *Status personalis et localis Archi-dioeceseos Goritiensis: ineunte anno 1875*. Goritiae: Archidioecesis.

Ecclesia catholica. Arcidiocesi di Gorizia 1894: *Status personalis et localis Archi-dioeceseos Goritiensis: ineunte anno 1895*. Goritiae: Archidioecesis.

Fakin Bajec, J. 2014: Vaški učitelj Anton Pegan in vzdržni razvoj podeželja v zgornji Vipavski dolini v drugi polovici 19. stoletja. V: *Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici*, št. 11, 30–36.

Finšger, F. 1904: *Poročilo o stanju šolstva v okraju goriškem za leto 1904/5*. Gorica: Narodna tiskarna.

Good, D. 1983: Economic Union and Uneven Development in the Habsburg Monarchy. V: J. Komlos (ur.), *Economic Development in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century: Essays*; New York: Columbia University Press, 65–80.

Inzko V. 1996: Družba sv. Mohorja – vseslovenska versko kulturna ustanova. V: M. Smolik (ur.), *Družba sv. Mohorja: Celovška, Celjska in Goriška Mohorjeva v slovenskem kulturnem prostoru: (1851–1995)*. Celje, Celovec, Gorica: Mohorjeve družbe, 13–60.

Jelenc, L. 1910: *Ročni zapisnik z imenikom ljudskih šol in učiteljskega osebja na Kranjskem, Južnem Koroškem, Južnem Štajerskem in Primorskem in z osebnim statusom kranjskega ljudskega učiteljstva: za šolsko leto 1910–1911*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna.

Koledar Družbe sv. Mohorja za navadno leto 1875 (1879, 1883, 1887, 1891, 1895, 1899, 1902, 1906, 1910, 1914), 1874 (1878, 1882, 1886, 1890, 1894, 1898, 1901, 1905, 1909, 1913). Celovec: Mohorjeva družba.

Koledarček Družbe svetega Mohora za navadno leto 1863 (1866, 1868, 1871), 1862 (1865, 1867, 1870). Celovec: Družba sv. Mohora.

Luchitta, A. 1991: Lo sviluppo industriale della Principesca Contea nelle relazioni della Camera di Commercio di Gorizia. V: F. Bianco, M. Masau Dan (ur.), *Economia e società nel Goriziano tra '800 e '900: il ruolo della Camera di Commercio (1850–1915)*. Gorizia: Edizioni della Laguna, 67–122.

Luchitta, A. 2001: *La Camera di Commercio di Gorizia 1850–2000: uomini e lavoro in 150 anni di storia*. Gorizia: Libreria Editrice Goriziana.

Marušič, B. 2005: *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem 1848–1899*. Nova Gorica: Goriški muzej.

Marušič, B. 2014: Prispevki k poznavanju gospodarskih razmer na Goriškem v 19. in v začetku 20. stoletja. V: D. Skrt (ur.), *Aleksandrinke*. Nova Gorica: Goriški muzej, 59–72.

Melik, V. 1970: Slovenci in »nova šola«. V: V. Schmidt (ur.), *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 31–64.

Nerat, M. J. 1886: *Popotnikov Koledar za slovenske učitelje 1887 s popolnim šematizmom šolsk. oblastnij, učiteljišč, ljudskih šol in učiteljskega osebja po Južno-Štírskem, Kranjskem, Primorskem in slo. delu Koroškega po stanju v začetku šolskega leta 1886/7*. Maribor: Tiskarna Sv. Cirila.

Nerat, M. J. 1891: *Popotnikov Koledar za slovenske učitelje 1892 s popolnim imenikom šolsk. oblastnij, učiteljišč, ljudskih šol in učiteljskega osobja po Južno-Štorskem, Kranjskem, Primorskem in slo. delu Koroškega po stanju v začetku šolskega leta 1891/92*. Celje: Dragotin Hribar.

Nerat, M. J. 1892: *Popotnikov Koledar za slovenske učitelje 1893 s popolnim šematizmom šolsk. oblastnij, učiteljišč, ljudskih šol in učiteljskega osobja po Južno-Štorskem, Kranjskem, Primorskem in slo. delu Koroškega po stanju v začetku šolskega leta 1892/3*. Maribor: Tiskarna Sv. Cirila.

Nerat, M. J. 1893: *Popotnikov Koledar za slovenske učitelje 1894 s popolnim šematizmom šolsk. oblastnij, učiteljišč, ljudskih šol in učiteljskega osobja po Južno-Štorskem, Kranjskem, Primorskem in slo. delu Koroškega po stanju v začetku šolskega leta 1893/4*. Maribor: Tiskarna Sv. Cirila.

Nerat, M. J. 1895: *Popotnikov Koledar za slovenske učitelje 1896 s popolnim šematizmom šolsk. oblastnij, učiteljišč, ljudskih šol in učiteljskega osobja po Južno-Štorskem, Kranjskem, Primorskem in slo. delu Koroškega po stanju v začetku šolskega leta 1895/6*. Maribor: Tiskarna Sv. Cirila.

Nerat, M. J. 1897: *Popotnikov Koledar za slovenske učitelje 1898 s popolnim šematizmom šolsk. oblastnij, učiteljišč, ljudskih šol in učiteljskega osobja po Južno-Štorskem, Kranjskem, Primorskem in slo. delu Koroškega po stanju v začetku šolskega leta 1897/8*. Gorica: Goriška tiskarna A. Gabršček.

Novice, 1858: Iz Kanala ob Soči. 29. 9. 1858, let. 16, št. 39, 311.

Novice, 1875: Šolski vrt. 25. 8. 1875: let. 33, št. 34, 279–280.

Pahor, D. 1970: Pregled razvoja osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega ozemlja. V: V. Schmidt (ur.), *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 235–337.

Pertrattazioni della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca, 1892. Gorizia: Giunta provinciale.

Primorski gospodar, 1906: Pri volitvi v odbor »Gor. Kmet. Društva«. 2. 8. 1906, let. 2, št. 15, 236.

Primorski gospodar, 1906: Zapisnik seje osrednjega odbora dne 10. septembra 1906. 4. 10. 1906, let. 2, št. 19, 302–304.

Rutar, S. 1997: *Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska*. Nova Gorica: Jutro.

Sapač, I. 2011: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. Knj. 4, Brda in Zgornje Posočje*. Ljubljana: Viharnik.

Schmidt, V. 1970: Osnovna šola in osnovnošolska zakonodaja pred sto leti. V: V. Schmidt (ur.), *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 9–29.

Schmidt, V. 1988: *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem 3: 1848–1870*. Ljubljana: Delavska enotnost.

Seručník, M. 2011: *Trtna uš, ta strašno drobna pošast*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Soča, 1873: Žvepljenje trt. 17. 4. 1873, let. 3, št. 16, 3.

Soča, 1879: Z Banjšic. 14. 11. 1879, let. 9, št. 45, 5.

- Soča*, 1879: S kanalskih hribov. 14. 11. 1879, let. 9, št. 45, 5.
- Soča*, 1880: Iz Kala. 26. 6. 1880, let. 10, št. 26, 2.
- Soča*, 1880: Z Banjšic. 20. 8. 1880, let. 10, št. 34, 2–3.
- Soča*, 1882: Iz kanalskih hribov. 2. 6. 1882, let. 12, št. 22, 2.
- Soča*, 1882: Kanal. 13. 10. 1882, let. 12, št. 41, 1.
- Soča*, 1882: Iz kanalske okolice. 27. 10. 1882, let. 12, št. 43, 1.
- Soča*, 1883: Kanal. 6. 4. 1883, let. 13, št. 14, 2–3.
- Soča*, 1883: Napredek na Kanalskem. 16. 11. 1883, let. 13, št. 46, 2.
- Soča*, 1883: Napredek na Kanalskem. 23. 11. 1883, let. 13, št. 47, 1.
- Soča*, 1883: Napredek na Kanalskem. 30. 11. 1883, let. 13, št. 48, 2.
- Soča*, 1883: Iz kanalske okolice. 21. 12. 1883, let. 13, št. 51, 3.
- Soča*, 1890: S Kanalskega. 13. 6. 1890, let. 20, št. 24, 2.
- Soča*, 1896: Iz Ročinja. 4. 9. 1896, let. 26, št. 36, 1.
- Soča*, 1902: S Kanalskega. 24. 6. 1902, let. 32, št. 72, 3.
- Soča*, 1915: Dol nad Ajdovščino. 15. 1. 1915, let. 45, št. 3, 1–2.
- Šola*, 1880: O stanji šolstva na Goriškem leta 1878–9. 3. 7. 1880, let. 1, št. 1, 27–32.
- Šola*, 1881: Novačenje. 8. 10. 1881, let. 2, št. 2, 60–61.
- Šola*, 1882: Pregled. 14. 7. 1882, let. 3, št. 1, 31.
- Šola*, 1883: Ljudske šole na Goriško-Gradiščanskem. 10. 5. 1883, let. 3, št. 4, 106–114.
- Šola*, 1883: Učni predmeti pa vedenje učiteljev. 10. 5. 1883, let. 114–115.
- Šuštar, B. 2012: Otrok na poti do učenca in dijaka: pogledi na šolanje kot del otroštva v 19. in 20. stoletju. V: A. Škoro Babič *et al.* (ur.), *Zgodovina otroštva*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 311–324.
- Verč, A. 2006: Izvadek iz kronike ljudske šole v Kanalu. V: *Kanal ob Soči*. Berila 6. Nova Gorica: Goriški muzej; Kanal: Občina, 33–36.